

VPRAŠANJE RAZMERJA MESTA IN PODEŽELJA (»VASI«) V ZGODOVINI NARODOV JUGOSLAVIJE¹

BOGO GRAFENAUER

Vprašanje razmerja mesta in podeželja (izraz »vas« oz. »selo« terminološko ne ustreza niti Marxovemu izrazu »Land«, niti stvari, zlasti ne v klasični fevdalni dobi, v kateri so bili sedež oblasti gradovi), vzeto v posplošeni obliki, je gotovo eno izmed velikih makrozgodovinskih vprašanj o razvoju družbenih in gospodarskih struktur v preteklosti. Marx ni brez vzroka trdil v prvi knjigi »Kapitala« (slov. prev. str. 402) že pred več kot sto leti, ko je bila preteklost v teh pogledih še veliko bolj zavita v somrak zgodovinske nevednosti, kot je danes, da je »podlaga vsake razdelitve dela, ki jo uresničuje menjava blaga, ločitev med mestom in deželjo« ter da »smemo reči, da se reducira vsa ekonomska zgodovina družbe na gibanje tega nasprotja«. Prav tako se je poprej v svojem osnutku »Formen der Produktion und des Eigentums, die dem Kapitalismus vorhergehen« (pri nas navadno z naslovom »Obdobja ekonomskega formiranja družbe« po naslovu redakcije izdaje teh rokopisov iz leta 1857/1858 v izdaji 1939) — ki je sicer resnično ostal brez zadnje avtorjeve roke v marsičem ne do kraja jassen, tako da tečejo v njem razprave z zelo različnimi izhodišči in razumevanji (prim. iz zadnjega časa zlasti H. Fleischer, *Marxismus und Geschichte*, 1970, ter Gianni Sofri, *Über asiatische Produktionsweise*, 1972) — oprl v marsičem prav na to nasprotje pri opredeljevanju treh stopenj »oblik proizvodnje in lastništva« do kapitalizma: najprej treh variant »bolj ali manj samorasle« (mehr oder minder naturwüchsig) oblike — azijske, antične in »germanske« — nato dveh »bistveno modificiranih« sekundarnih variant, »ko je delo samo postavljeno med objektivne produkcijske pogoje« in se s tem »izgubi in modificira enostavno afirmativni značaj« samoraslih oblik — to sta suženjstvo in tlačanstvo —, končno

¹ Tretji referat na plenarnem zased. VI. kongresa zgodovinarjev Jugoslavije v Budvi, 7. X. 1973. Avtoriziran, a vendar ne povsem precizen prevod v JIČ XII. 1973/1-2.

v tretji stopnji kapitalistične oblike, v kateri se »postopno spreminjajo vse panoge dela v panoge, ki jih poganja kapital«, in ko je bil zaradi spremembe vsega ustvarjenega blaga iz neposredne uporabne vrednosti v obliko menjalne vrednosti »delavec odtrgan od zemlje in od lastnine produkcijskih sredstev«.

Med daljšo analizo oblik lastniške pravice do zemlje in proizvodnega orodja ter organizacije oblasti nad podeželjem in mestom in njunim medsebojnim razmerjem je kratko povzel poglobljena stališča o tem: »Klasična stara zgodovina je mestna zgodovina, toda zgodovina mest, ki temelje na zemljiški lastnini in poljedelstvu; azijska zgodovina je neke vrste indiferentna enotnost mesta in podeželja; sedež zgodovine je srednjemu veku (germanskem času) podeželje in njen nadaljnji razvoj poteka potem v nasprotju med mestom in podeželjem; moderna zgodovina je preobražanje podeželja v mesto, ne preobražanje mesta v podeželje, kakor v antiki«.

Marx je postavil s tem v veliki zgodovini temeljne teze, ki so doživljale svojo pravo globinsko obravnavo v zgodovinopisju šele v našem stol., odkar je zgodovina gospodarskih in družbenih struktur odrinila v ozadje dotedanjo dogodkovno zgodovino. V bistvu je to brez dvoma eden izmed poglobljenih problemov »zgodovine dolgega trajanja«. Prav temu vprašanju, seveda posebej v naši domači zgodovini, je posvečen šesti kongres zgodovinarjev Jugoslavije in naloga naslednjega uvodnega pregleda je pač le očrtati široki okvir poznejšemu temeljitejšemu, toda ožjemu obravnavanju posameznih delov te brezbrežno široke problematike našega zgodovinskega razvoja.

Okvirno obravnavanje teme, ki je postavljena pred naš kongres, se srečuje z mnogovrstnimi težavami spričo današnjega stanja teh vprašanj v našem zgodovinopisju in spričo prav v tem pogledu zelo kompleksnega zgodovinskega razvoja naših narodov in njihovih pokrajin. Temo bi bilo sicer mogoče obravnavati s težiščem na »teoriji«, toda to bi

pomenilo predvsem prenašanje splošnozgodovinskih spoznanj na konkretno varianto zgodovine naših narodov. Resnična pot zgodovinskega spoznavanja pa je obratna: vodi od preiskovanja konkretnih variant in njihovega življenja k primerjanju z razvojem istih zgodovinskih struktur drugod. Le s tako potjo do posploševanja je mogoče napolniti makrozgodovinske teze, postavljene ob analizi najsplošnejših oblik proizvodnje in lastništva do zemlje, orodja in dela, s pravo pisano podobo življenja v vsakokratnem resničnem zgodovinskem prostoru in času.

Ta pot zgodovinskega raziskovanja v zgodovini naših narodov oziroma njihovega prostora pa glede na razmerje podeželja in mesta ni niti najmanj preprosta. Najprej je treba poudariti, da od prve velike delitve dela med mestom in podeželjem v antiki do kapitalističnega obdobja v tem pogledu prostor naših narodov zgodovinsko nikdar ni bil enoten. V okviru rimske države so se obsežna gorata področja Ilirika po stopnji urbanizacije bistveno razlikovala od primorskih predelov na jugozahodu in od ravninskih predelov na severu. Po propadu rimskega cesarstva in obdobju preseljevanja barbarskih ljudstev, zaključenem z naselitvijo Slovanov na Balkanskem polotoku in v Vzhodnih Alpah, so se ohranila mesta le ob morskem obrežju, v notranjosti pa so za nekaj stoletij izginila in se je ločitev dela med mestom in podeželjem začela uveljavljati vnovič šele čez skoraj pol tisočletja. Pa tudi primorska mesta so se po svojem tipu razdelila v dve obliki, bistveno različni po obsegu svoje samostojnosti in s tem tudi po razmerju do svoje podeželske okolice, v zahodno mediteransko in vzhodno bizantinsko obliko. To je bilo izhodišče srednjeveške razdeljenosti v tri tipe, ki so vsi pomenili tudi različno razmerje mesta in podeželja, delno že glede težišča zemljiške lastnine, še bolj pa glede organizacije oblasti nad mestom in podeželjem: Mediteranska mesta zahodnega tipa s polno avtonomijo ob jadranski obali, avtonomna mesta srednjeevropskega tipa na severozahodu in mesta z omejenimi samoupravnimi pravicami pod roko državnih predstavnikov v bizantinskem oziroma po bizantinskih institucijah in pravu vplivanem prostoru. Ta trojnost se je nadaljevala tudi v zgodnjem novem veku, le s tem, da je turški tip mesta zamenjal bizantinskega.

Te razlike niso bile naključne, kajti to delitev so spremljale v vsakem področju tudi značilne posebnosti v organizaciji podeželskega agrarnega sveta in — če že ne glede za življenje vsake večje aglomeracije prebival-

stva nujno podobnih oblik pri njihovi preskrbi s potrebnimi življenjskimi sredstvi, pa vsaj zunaj tega področja — tudi v razmerju podeželja do mesta in obratno. Šele od začetka XIX. stoletja naprej se je ta tipološka razdeljenost postopno zabrisovala in umikala, čeprav niti danes ni mogoče spregledati značilnih razlik, ki še vedno označujejo cele pokrajine kot njihova dediščina. Najbrže ni med nami človeka, ki bi bil po svojem znanstvenem delu kompetenten govoriti o vseh teh tako različnih zgodovinskih področjih in obdobjih. To velja prav tako tudi zame, in nalogo sem prevzel le zaradi njene povezanosti z organizacijskimi pripravami, ki sem jih imel za ta kongres oz. za njegov program, ves čas pa sem se zavedal, da jo en sam človek more izpolniti le zelo nepopolno.

Nalogo bi bilo mogoče — teoretično — opraviti na dva načina: ali s pregledom že opravljenega zgodovinskega dela glede problematike razmerja med mestom in podeželjem ter poskusom posplošitve te problematike ob primerjanju rezultatov za posamezna tipološka področja, ali pa s skupnim primerjanjem problemov dve vrste v različnih področjih in ugotavljanjem njihovih medsebojnih pobud pri bodočem zgodovinarskem raziskovalnem delu. Prvi pristop bi bil kot uvod v kongresno delo gotovo ugodnejši, žal pa ga spričo neraziskanosti teh vprašanj v našem zgodovinopisju ni mogoče uporabiti. Le dve značilni pričevanja naj navedem o tem: Georgije Ostrogorski začinja svojo obravnavo »Vizantijski gradovi u ranom srednjem veku« s trditvijo: »Medju osnovnim problemima vizantijske istorije teško bi bilo navesti jedan koji je manje izučavan nego što je to problem gradova«. Prav tako je skoraj v istem času pred petnajstimi leti zapisal Branislav Djurdjev: »Jedan od najkrupnijih problema iz istorije naših zemalja pod turskom vlašću jeste pitanje uloge gradova i gradske privrede... taj problem je u istojskoj literaturi tek načet«.

Položaj se v teh pogledih v zadnjih desetih letih ni bistveno spremenil (prim. le za način raziskovanja bibliografske navedbe o naših mestih pod turško oblastjo v zgodovinski literaturi od 1900 do 1970 v Balcanica III, Beograd 1972, 635—684). Še v večji meri veljajo te označbe za posebno vprašanje razmerja podeželja in mesta, ne le pri nas, marveč tudi v širšem zgodovinopisju o zgodovinskih prostorih, kamor spadajo pokrajine naših narodov. Na XII. bizantinološkem kongresu v Ohridu 1961 je obdelala skupina uglednih sovjetskih bizantinologov problem »Gorod in derevnja v Vizantiji« od IV. do

XII. stoletja. Paul Lemerle je v svojem dopolnilnem referatu opravičeno poudaril, da so referenti obravnavali posebej mesta in posebej podeželje, niso pa načeli vprašanja, ki bi bilo resnično novo in vredno obravnavanja, njihovega razmerja od gospodarstva, migracij in uprave pa do razlik in vplivov v oblikah mišljenja in verovanja.

Tudi to velja v veliki meri za stanje in smeri raziskovanja v našem zgodovinopisju. V njem je velika množica del, ki so posvečena zgodovini *posameznih* mest, med njimi tudi odličnih monografij, ki se vsaj v nekaterih obdobjih dotikajo tudi zlasti pravnih aspektov (glede razmerja posebnih mestnih gospodarskih dejavnosti itd.) do okolice mesta, pri primorskih mestih še posebej razmerja mesta in mestnih oblasti do podeželskega mestnega okoliša na sploh (npr. pri Dubrovniku). Težišče pa je vendarle na obravnavanju mesta samega, in sicer v njegovi posamezni podobi. Stari Stojan Novaković je — na ravnini svojega časa — pred skoraj sto leti obravnaval poleg »vasi« v Srbiji tudi »mesta in trge«, ne pa njihovega medsebojnega razmerja (prav tako tudi Konstantin Jireček pred dobrega pol stoletja in v marsičem enako oba dela Zgodovine narodov Jugoslavije 1953 in 1960). Tudi pri zgodovini podeželja je postavljeno doslej težišče raziskovanja in obravnavanja skoraj izključno na osamljeno opazovanje posameznih zemljiških gospostev, posameznih krajev, cerkvenih upravnih enot, gradov ipd.

Problem medsebojnega razmerja v smislu delitve dela prihaja do izraza v bistvu le pri obravnavanju trgovine kot gospodarske veje, ki je bila meščanska, pa je vendar potekala v podeželju in bila delno celo navezana na podeželsko, agrarno proizvodnjo, ter — zlasti od 18. stoletja naprej, v manjši meri tudi poprej — pri obravnavanju posameznih podjetij ali tudi vej gospodarstva, ki so bili bodisi zaradi surovin (rude, les itd.), bodisi zaradi potrebe po delovni sili, ki je niso omejevali cehovski predpisi (po založnikih povezani vaški obrtniki), bodisi zaradi navezanosti na vodo z mlinskimi kolesi kot na odločilni vir delovne energije do prometne in energetske revolucije, izvršene pri nas od srede XIX. stoletja naprej, po svoji naravi dislocirani v podeželju.

Širše so posegli v to problematiko zgodovinarji pri nas le izjemno, kot npr. Ostrogorski v zvezi z bizantinskimi mesti in zlasti z organizacijo podeželja ter oblikovanjem bizantinskega fevdalizma, Fran Zwitter v svojem obravnavanju srednjeveških mest na

Kranjskem, skupina zgodovinarjev, ki v zadnjih dveh desetletjih posveča svoje delo vprašanju neagrarnih gospodarskih dejavnosti v zgodnjem novem veku v slovenskih deželah, med katerimi pa je vendar treba posebej omeniti Ferda Gestrina, ki je odmeril pomemben del svojega proučevanja prav trgovini med primorskimi mesti in podeželjem v njihovem zelo širokem zaledju. Od XIX. stoletja naprej se ta aspekt v našem zgodovinopisju širi tako v obravnavanju neagrarnih gospodarskih vej in njihovega vpliva na strukturne spremembe podeželja (prim. tudi izraze tega proučevanja v sintezah gospodarske zgodovine naših narodov — N. Vučo do 1914, M. Mirković do 1941, S. Dimitrijević 1918—1941; s stališča podeželja pa so ti aspekti upoštevani vsaj za »agrarno gospodarstvo« v prvi knjigi Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I), še posebej pa spričo statističnih virov, ki omogočajo glede populacije zanesljivo odmerjanje obsega mestnega in podeželskega prebivalstva, pa tudi v podeželju (pogosto sicer manj razvidno in manj zanesljivo) odmerjanje agrarnega in neagrarnega prebivalstva. Seveda pa segajo ta vprašnja tudi na področja geografskih, statističnih in ekonomskih proučevanj, pa tudi na področje zgodovinsko usmerjenih proučevanj tehničnih ved, sociologije ipd.

Celotni problem pa je seveda po svoji strukturi bistveno širši in v mnogih pogledih skoraj neobravnavan. Začenja se z ene strani res z delitvijo dela in prenosom poklicne obrtne dejavnosti in poklicnega trgovanja v meščanska naselja, z druge strani pa že z dejstvom, da so se mogla takšna naselja prehranjevati le z organizacijo trga za podeželske proizvode. Po DUBYJEVEM računju je pojedel srednjeveško mesto z okrog 3000 prebivalci poljedelske pridelke, ki so zrasli na okrog 3000 hektarjih (to je 30 kvadratnih kilometrov). Ker so morali živeti na tem svetu tudi poljedelci sami, je bil seveda realni obseg s takšnim mestom povezanega podeželja še nekajkrat večji (velikost je bila vselej odvisna tudi od s kakovostjo zemlje in načinom poljedelstva zvezanega kvantitativnega obsega poljedelskih proizvodov, ki jih podeželsko prebivalstvo ni potrebovalo zase). Po BARKANOVH računih je pojedel polmilijsko prebivalstvo Carigrada konec XVII. stoletja vsako leto 4.000.000 ovac, 3.000.000 jagnjet ter 200.000 volov, vsak dan pa 500 ton žita; to je prihajalo pretežno iz Rumelije, evropskega dela osmanskega cesarstva.

Organizacija oblasti in razmerij med mestom in podeželjem je lahko različna, pri-

marno vprašanje — v našem zgodovinopisju do XIX. stoletja še skoraj povsem nenačeto — pa je, kako se je uresničevalo pravkar označeno sožitje mesta in podeželja pri prehranjevanju meščanskih naselbin. Vprašanje je obrnjeno tudi v drugo stran: od XVI. stoletja naprej postaja postopno vse bolj jasen obseg davkov in dajatev, ki jih je plačeval kmet v posameznih predelih v denarju; kje in kako je podeželsko prebivalstvo dobilo ta denar, ali s prodajo poljedelskih proizvodov ali z dodatnim neagrarnim zaslužkom, je prav tako eno izmed temeljnih vprašanj razmerja med mesti in podeželjem. To so vprašanja, ki so se jih doslej lotevali geografi bolj sistematično kot zgodovinarji (npr. M. Sidaritsch, *Die steirischen Städte und Märkte in vergleichend-geografischer Darstellung*, 1924, ki je analiziral položaj štajerskih mest in trgov po njihovi funkciji glede na podeželje okrog njih). Pa tudi v celoti so bila zajeta ta razmerja (dovoz živil, zlasti lahko pokvarljivih; dnevna, sezonska ali trajna migracija delovne sile; preobrazba podeželja ob teh gospodarskih stikih itd.) v veliki meri šele po antropogeografiji v našem stoletju, medtem ko je zgodovinopisje obravnavalo ta vprašanja za prejšnja obdobja le redko in navadno v bistveno bolj omejenih vprašanih relacij posameznih podjetij z okolico.

Seveda je vse to le eno, čeprav najbrže temeljno strukturalno vprašanje. Razmerje organizacije oblasti, vloge podeželja (gradu) in mesta v njej ter strukturalne spremembe v tem pogledu so bile že dolgo predmet zgodovinskih in pravnozgodovinskih proučevanj in daleč niso toliko nejasni in zakriti, o njih pa se nam je tudi ohranilo sorazmerno največ virov. Prav to velja tudi za razvoj etničnih struktur in njihovih sprememb od obdobja srednjeveške kolonizacije preko migracij v zvezi s turškimi osvajanji in kolonizacijo v XVIII. stoletju na poprej turških področjih do velikih gospodarskih selitvenih tokov od druge polovice XIX. stoletja naprej, čeprav se dognanost teh vprašanj v različnih pokrajinah močno razlikuje: Srednjeveška kolonizacija je po življenjskem delu Milka Kosa močno proučena glede nekdanjega in zlasti današnjega slovenskega ozemlja, medtem ko je drugod še skoraj nenačeta. Metanastatična gibanja pod turškim vplivom so bila do nedavnega raziskovana bolj po svojih učinkih zunaj meja turške države in je še v drugem zvezku *Zgodovine narodov Jugoslavije* razvidno njihovo bistveno različno presojanje po Cvijičevi šoli in po današnji turkologiji, ki se opira na konkretne arhivske vire, v zadnjih desetletjih pa prav s pomočjo teh virov hitro

napreduje zgodovinarska vednost o pomembnih premikih v tem pogledu znotraj meja turškega cesarstva. S pomočjo bogatih in nadrobni arhivskih virov so srbski zgodovinarji do podrobnosti preštudirali zlasti kolonizacijske premike v posameznih predelih Vojvodine. Cvijič in njegovi učenci so s podrobnim študijem o izvoru prebivalstva Srbije podali za to področje nadrobne in dokončne rezultate o pomenu migracijskih tokov v XIX. stoletju. Za obdobje s statističnimi viri so ta vprašanja proučena zlasti za obmejne predele naših narodov (posebej za slovensko Primorje z Istro ter za slovensko Koroško). Prav tako so (čeprav tudi ne povsod enako) znane in obravnavane značilne razlike med mestnim in podeželskim prebivalstvom v starejših obdobjih glede njihove jezikovne pripadnosti ter mehanizem etnične spojitve mesta s podeželjem v modernem času, ko je v tem pogledu okolica praviloma osvojila mesto, čeprav so sicer prav tedaj mesta gotovo postala dominanten nosilec celotnega gospodarskega razvoja.

Strukturalni problemi pa gredo seveda še naprej in zahtevajo vnovič tisto sodelovanje med disciplinami, ki ga je v našem zgodovinopisju mnogo premalo. Vprašanje etničnih struktur zajema tudi vprašanja o razvoju ljudske govornice, dialektov in pogovornega jezika, viden problem razmerja med mestom in podeželjem. Naj navedem kot dva plastična primera z ene strani tisočletno jezikovno tradicijo osamljene Rezijske doline nad Furlansko ravnino, katere po njegovih bistvenih potezah koroški govor prebivalcev 30 hiš v dobi XIII. do XV. stoletja se je ohranil v govorici nad 4000 Rezijanov v začetku našega stoletja, z druge strani močno uveljavljanje knjižnega in pogovornega jezika — s posameznimi močnimi mestnimi središči kot svojim temeljem — zlasti od konca 19. stoletja naprej, še posebej pa v zadnjih desetletjih pod vplivom modernih komunikacijskih sredstev. Brez dvoma pomembna zgodovinska in sociološka vprašanja, ki jih pa ni mogoče reševati brez sodelovanja jezikoslovcev. Podobno je pri razvoju okusa, izraženega v podeželski noši, hiši in njeni opremi, pa tudi v ljudski likovni in besedni umetnosti, kjer se že od XVI. stoletja naprej, ponekod bolj ponekod manj, opaža interferiranje vaških sestavin in mestne »mode«, kar spada vse med temeljne probleme etnologije in folkloristike, pa vprašanja oblik verskega življenja in načinov mišljenja, kar vse proučujejo poleg zgodovinarjev in pogosto bolj temeljito in z drugačnimi metodami zlasti različne smeri socialne psihologije in sociologije.

Za sklep tega metodološkega pregleda, oprtega na znanje, doseženo v posameznih odlomkih naše zgodovine o razmerju mesta in podeželja, bi rad podčrtal samo še eno. Kot mnogokje drugod pri današnjem stanju zgodovinske vede stojimo tudi pri problemu zgodovinskega razvoja razmerja mesta in podeželja pri vprašanju *velike zgodovine*, na katero pa bo mogoče odgovarjati z zgodovinsko resničnostjo samo ob kompleksni *mikro-zgodovinski* analizi. Le vztrajen in vsestranski študij *omejenega* okoliša, ki zajema meščanska naselja in podeželje, *primerno* omejenega, da je z ene strani mogoče uporabiti pri delu vse kompleksne metode današnjega zgodovinopisja in da z druge strani delo vsaj verjetno ne bo preseglo življenja svojega proučevalca, le tako delo nas bo osvobodilo v tem in v mnogih drugih pogledih položaja, v katerem sprašujemo in včasih hitro trdimo mnogo več, kot vemo in kot bi smeli trditi. Primer dela te vrste, ki zbira velik del temeljev za analizo našega vprašanja na ozemlju okrog 660 kvadratnih kilometrov od naselitve alpskih Slovanov do začetka XIX. stoletja, je letos objavljena knjiga Pavla Blaznika »Škofja Loka in loško gospostvo« (1973 do 1803), rezultat nepretrganega in vztrajnega dela skozi skoraj petdeset let. Ko bi imeli več takšnih monografij, posvečenih ožjim predelom po raznih zgodovinskih področjih naših narodov, bi mogel biti pričujoči referat v glavnem le še povzetek že opravljenega dela. Tako pa se mora skleniti samo s kratko inventarizacijo glavnih vprašanj, ki so obravnavana le ponekod ali pa jih poznamo celo le kot teze, ne da bi jih znali napolniti z zgodovinsko resničnostjo.

Pri tem pregledu se bom oziral bolj na povezanost vprašanj v različne problemske kroge in ne toliko na njihovo časovno zaporedje. Problematika ni zajeta v celoti in marsikje so vprašanja postavljena bolj ohlapno, kot bi jih moglo opredeliti večje znanje; ta pregled ima pač le namen, postaviti z opozorilom na široko kompleksnost problema, ki smo si ga izbrali za kongres, nekak okvir podrobnejšim in seveda mnogo bolj izdelanim razpravam o posameznih delih te problematike pri kongresnem delu, obenem pa vendarle želi opozoriti tudi na številne naloge pri našem bodočem znanstvenem delu.

Prvi krog vprašanj ima svoje *težišče neizogibno v podeželju*, v pokrajini brez meščanskih naselbin, seveda obenem z vprašanjem, kako so v tej pokrajini zoreli pogoji za tisto družbeno delitev dela, ki se je končno — ponekod prej, drugod pozneje — izrazila v nastajanju mest. Naselitev Slovanov na Bal-

kanskem polotoku in v Vzhodnih Alpah je edrnila antični tip državne organizacije, ki je slonela v bistvu na mestih in njim pripadajočih teritorijih, na obrežje Sredozemlja. Ruševine antičnih mest v notranjosti, ki so jih odkrili arheologi, se praviloma končujejo v najvišji plasti s plastjo oglja. Slovani so mesta osvojili in razrušili, ker jih spričo stopnje svojega gospodarstva niso potrebovali. Za veliko večino južnoslovenskega ozemlja — lahko rečemo skoraj za vse — se s tem začena nova varianta razvoja od povsem poljedelsko-živinorejske plemenske do višje organizirane družbe, ki je tod šele okrog meje med XI. in XII. stoletjem pripeljala do tiste družbene delitve dela, ki je bila temelj za nastajanje posebnih meščanskih naselbin. Zgodovina tega obdobja, v katerem kmečka hiša in velikaški (poz. fevdalni) dvor združujeta vso gospodarsko dejavnost od poljedelstva do hišne obrti (z zelo redkimi oblikami poklicne obrti, npr. za izdelavo še redkih železnih in drugih kovinskih predmetov), seveda ne vsebuje vprašanja razmerja mesta in podeželja v čisti obliki. Vsebuje ga samo posredno, z vprašanji po predmeščanskih oblikah *trgovanja*, po razvoju *obrta* do poklicnega dela (in s tem do izboljšanja izdelkov in do višanja zahtevnosti vsaj enega dela njihovih uporabnikov) in zlasti po razvoju agrarne pokrajine, ki je dala po nastanku mest s svojimi priseljenci s podeželja v mesta velik, celo večji del meščanskega prebivalstva. O predmeščanskem *trgovanju* smo obveščeni le po skopih in največ le posrednih redkih podatkih pisanih virov, ki so bili najbolj sistematično proučeni za »starokarantanski prostor« (Zwitter), največ pa jih je ohranjenih v zvezi s primorskimi mesti od Soluna (že v VII. stoletju) do Istre, poleg tega pa v zvezi s toponomastiko, zvezano s to obliko *trgovanja* (»Stari trg« in pod.; M. Kos — kartografska podoba za slovensko ozemlje B. Grafenauer); o obrti bi mogla razkriti bistvene novosti le srednjeveška arheologija, ki pa je v tem pogledu pri nas še skromna.

Zato ostaja temeljno zgodovinsko vprašanje tega razvoja problem srednjeveške kolonizacijske zgodovine, ki sega kot eden izmed temeljnih aspektov zgodovine podeželja tudi v poznejša obdobja. Čeprav je doživela ta stran srednjeveške zgodovine jugoslovanskih narodov v zadnjih desetletjih večje zanimanje tudi drugod (zlasti ob uporabi listinskega gradiva za srbske srednjeveške samostane — Škrivanić in dr.; za večja področja gl. zlasti Škrivanićevo obdelavo krajev srednjeveške Zete [1959] ter podobno, a manj zanesljivo delo M. Vege o Bosni [1957], je bila zaradi

različnih vzrokov — zaradi posebnega pomena vprašanja razvoja etničnega ozemlja in velikega premikanja njegovih meja v srednjem veku, zaradi ogroženosti slovenskega ozemlja po germanizacijskem pritisku od srede XIX. stoletja naprej, pa tudi zaradi širše in bolj vsestranske viroslovne podlage za študij teh vprašanj, kot je na razpolago glede večine drugega ozemlja naših narodov — v celoti resno proučena le za vse slovensko ozemlje v srednjem veku (po zaslugi življenjskega znanstvenega dela Milka Kosa), delno pa v različnih področjih glede srednjega veka (P. Skok za Jadransko primorje s filološkimi metodami; Stj. Pavičić za Liko z uporabo pisanih virov), pa tudi pozneje (prim. pri Slovencih z uporabo vseh metod kolonizacijske zgodovine po zaslugi P. Blaznika do začetka XIX. stoletja temeljito proučeno loško gospostvo; dalje podrobne, do poimeničnega naštevanja kolonistov segajoče obdelave D. Popovića glede srbske kolonizacije XVIII. stoletja v različnih predelih Vojvodine na podlagi bogatega arhivskega gradiva in manj uspeli Pavičićev poskus sinteze o razvoju Slavonije v teh pogledih; prav tako sloni na arhivskih virih že staro zanimanje za naseljevanje uskokov od Dalmacije in Hrvatskega primorja do Slavonije ter v nekaterih slovenskih predelih, v zadnjem času pa se kažejo pomembni rezultati tega dela v zvezi s študijem popisnih defterjev v pokrajinah pod turško oblastjo do XVI. stoletja; predvsem na XIX. stoletje pa se nanašajo pomembni rezultati Jovana Cvijića in njegove šole pri študiju pomena selitvenih tokov za sestavo vaškega prebivalstva v centralnem delu Balkanskega polotoka, povzeti v Cvijićevi knjigi *Balkansko poluotrovo i južnoslovenske zemlje, 1922, 227—33* in zemljevid Srbije v mejah 1878—1913).

Le nekaj primerov naj pokaže, kako mnogostranski pomen more imeti študij kolonizacije, ki se nikakor ne omejuje le na vprašanje, kdaj so nastali posamezni kraji; ista agrarna pokrajina s skoraj nespremenjenim številom krajev more biti glede svoje populacije v različnih obdobjih v resnici bistveno različna. Naj najprej navedem sorazmerno preprost primer osamljene *Rezijske doline*, pokrajine ki je živela do dobe avtomobilizma vselej predvsem od živinoreje in poljedelstva. Del krajev omenjajo že listine okrog leta 1100, vse pomembnejše urbarji 1240 in 1459; po teh dveh urbarjih je bilo v dolini 28 (1240) oziroma 20,5 (1459) zasedenih kmetij, tj. 100 do 150 prebivalcev (po kvocientu 5 na hišo, ki ga uporablja za ta čas italijansko zgodovinpis-

je; tudi pri nas se uporablja za ta čas le neznatno višji kvocient 5,4 in šele za XVIII. stoletje zaradi drugačne strukture prebivalstva vsaj za loško gospostvo precej višji kvocient 7,6, prim. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Agrarne panoge I, 1970, str. 84 sl., 97*, in P. Blaznik, *Škofja Loka in loško gospostvo, 1973, str. 428 sl.*; v isti dolini je živelo leta 1848 2900, leta 1900 pa okrog 4000 prebivalcev, danes nekaj pod 1900 stalnih prebivalcev).

Drugi primer pa naj nam pokaže pomen tega razvoja tudi za razumevanje njegovega ozadja: V Selški in Poljanski dolini *loškega gospostva* računa P. Blaznik (za vse podatke n. d., 408—438) po prvem sumarnem urbarju (leta 1160) na 865 ljudi; srednjeveška agrarna kolonizacija je dvignila število prebivalstva (do leta 1291) na 5905, v naslednjih dveh stoletjih pa se je povečalo (do leta 1501) le še za dobrih 300 na 6320; že do leta 1630 se je prebivalstvo obeh dolin dvignilo za 60 % na 10.142, do leta 1754 pa vnovič za 50 % na 15.105 in do leta 1782 na 17.342.

Na vprašanja po ozadju tega hitrega naraščanja prebivalstva v podeželju od začetka XVI. do konca XVIII. stoletja odgovarja njegova struktura, ugotovljena prav tako ob študiju kolonizacijskega razvoja. Podeželje loškega gospostva (na katerem je bilo leta 1291 1181 hub brez kake kajže) je bilo tudi leta 1501 v bistvu še agrarna pokrajina (seveda ob zvezi s hišno obrtjo in tudi ob kmečkem trgovanju na bližnjem trgu v Škofji Loki, pa tudi ob živi kmečki trgovini proti zahodu): leta 1501 je gospostvo štelo preko 1000 celih in preko 100 polovičnih gruntov, pa le 63 kajž (katerih hasnovalci so morali imeti še drugačen zaslužek, saj je bilo zemljišča za preživljanje premalo); leta 1637 je bilo celih gruntov blizu 1100, kajž 464, poleg tega pa 144 gostačev (prebivalcev brez zemlje); leta 1754 je bilo razmerje med gruntarji (1226 + 232 pol.), kajžarji (1289) in gostači (1302) že približno 1 : 1 : 1. V razvoju števila prebivalstva v podeželju in v teh spremembah njegove strukture se torej ne izražajo le spremembe v kmečkem gospodarjenju samem, marveč naravnost izredno močni vplivi neagrarnega gospodarstva na podeželje že dolgo pred industrijskim kapitalizmom. Prav tako pričajo ti podatki o relativnosti pojma »podeželje« in o potrebnosti poznanja njegove konkretne strukture za razumevanje celotnega gospodarskega mehanizma (vključno mesta) v vsakem času, česar pa brez preučevanja vprašanj kolonizacijske zgodovine ni mogoče doseči.

K temu krogu agrarne ali daleč pretežno agrarne pokrajine spadajo še vprašanja o začetku meščanskih naselbin in njihovega neposrednega razmerja do obdobja, ko začinjajo mesta na različnih ravninah vse močnejše vplivati na podeželje. Pri južnih Slovanih vsaj po sedanjem znanju ni bilo začetne oblike slovanskih mest, ki so od IX. stoletja naprej ugotovljena po arheoloških odkritjih na Velikomoravskem, Češkem, Poljskem in v Kijevski državi kot sedeži knezov, poklicne obrti in središča (arabske, židovske in bizantinske) trgovine na dolge razdalje. Vendar se ob tem — tudi če pustimo ob strani poseben problem podlag nekaj centrov v Bolgariji — postavljajo nekatera odprta vprašanja: kaj je bila »Siscia civitas« Ljudevita Posavskega in kaj so bila »castella sua«, ki jih je utrjeval s pomočjo gradeškega patriarha Fortunata? Kaj je bil Blatenski kostel (Urbs paludarum oziroma Mosapurc) Pribine in Koclja s svojimi tremi cerkvami? Kaj naj razumemo pod naštevanjem mest (»kástra«) pri opisovanju Srbije (6), Bosne (2), Zahumlja (2), Travunje (4), Duklje (3), Paganije (4), pa tudi pri nekaterih krajih Hrvatske v De administrando imperio Konstantina Porfirogeneta, ki uporablja isti termin (»kástron«) za Dubrovnik, Split, Trogir, Kotor in Zadar, medtem ko mu je obmorski Bar le kastel (»kastélion«)? Kaj pomenijo končno sedeži škofij v — čeprav morda potvorjenih (Ljubinković, Antoljak) — listinah Basilija II. o ureditvi ohridske arhiepiskopije po koncu Samuelovega carstva (1018)? Tudi zunaj področja ob morskem obrežju, kjer je večje ali manjše število antičnih mest — največ neposredno ob obali, nekatera redka pa tudi oddaljena kaj malega v notranjost — preživelo naselitev Slovanov, so potemtakem v tem smislu še vedno odprta vprašanja, na katera pa je mogoče brez »sreče« arheologov odgovarjati zaradi preskopih pisanih virov le z negotovimi domnevami.

Obrežna primorska mesta, ki so preživela veliki prelom med rimskim in slovanskim svetom ali pa prav tedaj šele nastala z naselitvijo beguncev iz bližnjih krajev (Dubrovnik, Split) ali bolj oddaljenih področij (Novi grad, Piran, Koper), so se glede oblike oblasti mesta nad okolico razdelila v dva tipa. V mestih *zahodnega mediteranskega tipa* (na jadranski obali) so v mestih prebivajoči veleposestniki ohranili okoliško podeželje v svojih rokah (zlasti v zahodni Istri in pri Dubrovniku, medtem ko je bilo pri dalmatinskih mestih od Splita do Zadra skrženo to ozemlje sprva na skrajno majhen obseg, vendar se je veleposest meščanstva vnovič širila že vsaj v

XI. stoletju — prim. širjenje posesti Petra Črnega na neretljanskih tleh po podatkih kartularja sepetarskega samostana); mesta so od propada bizantinske oblasti nad njimi (v Istri 788, v Dalmaciji v XI. stoletju, nad Dubrovnikom v XII. stoletju) uživala v svoji notranji ureditvi polno avtonomijo in je bila njena pravna regulacija povsem v rokah mestnih organov (predvsem mestnih svetov, manj in le kratek čas tudi arenge), njihova oblast pa se razteza tudi na podeželski, mestu pripadajoči okoliš.

Bizantinski tip mediteranskega mesta se je iz antičnih podlag razvil v svojsko smer v zvezi z militarizacijo vse družbe ob organizaciji tem od dobe cesarja Herakleja naprej. Mestna uprava je bila povezana z vojaško organizacijo, mestno gospodarstvo podvrženo močnemu državnemu nadzorstvu, podeželje pa v veliki meri zajeto s prav tako državni oblasti podrejenimi vaškimi skupnostmi stratiotov in svobodnih ali nesvobodnih poljedelcev. Nad mestom in podeželjem je ležala trdna roka edine organizirane države, kar jih je bilo v zgodnesrednjeveški Evropi, in že to je podeželje v veliki meri ločilo od mesta. Z razvojem vojaškega podeželskega plemstva, ki se mu je sicer mestna (zlasti carigrajska) uradniška nobiliteta sicer nekaj stoletij upirala z menjajočim se uspehom, je bilo podeželje najkasneje v XI. stoletju odtrgano od mesta. Urejeni pravni red bizantinske države ni omogočal pridobitve mestne pravne avtonomije, pa tudi mestni organi, katerih oblast se je raztezala na podeželsko okolico, so predstavljali državno in ne mestno oblast.

Mesta v notranjosti so bila ustanovljena na novo po mestnih gospodih (bodisi da so bili to državni vladarji v notranjosti osrednjega Balkanskega polotoka, bodisi teritorialni zemljiški gospodje z deželnoknežjo oblastjo v severozahodnih južnoslovanskih pokrajinah); mesta so tu že od svojega nastanka teritorialno ostro ločena od okoliškega podeželja in mestne samoupravne pravice omejene na obseg po mestnem gospodu podeljenih privilegijev. Tu torej ohrani grad (podeželje) politično prevlado nad mestom. V Istri so skušali deželni knezi (mejni grofje) postopno prav tako razširiti te pravne oblike, a le s tem uspehom, da so (začasno) precej zmanjšali obseg mestnih okolišev (ta proces ni zvezan z naselitvijo Slovanov, ki je v območju zahodne Istre po Kosovih ugotovitvah mlajša in spada šele v zadnje obdobje borbe med mesti in krajišniki, v XI. in XII. stoletje), medtem ko so si v mestih do njihovega

prehoda pod Benetke začasno pridobili nekatere pravice le v zvezi s sodstvom.

S tem so bila zastavljena izhodišča za nekatere značilne razlike, ki so ostale v veljavi do preoblikovanja razmerja med mestom in podeželjem po kapitalističnem gospodarstvu. Primorska mesta zahodnega mediteranskega tipa so ohranila oblast nad okolico, čeprav so se meščani v XII. stoletju umaknili iz poljedelstva v specifično meščansko gospodarsko dejavnost (obrt in trgovino) in čeprav večji ali manjši del zemljišč v teh okoliših ni bil v meščanskih rokah, marveč v rokah »feudatarjev«. Bizantinska mesta so bila v slovanskih pokrajinah do XI. stoletja glavna oporišča državne oblasti, v delno slovanskih predelih grškega polotoka pa obenem poglobitveni razširjevalec bizantinske civilizacije v vsakdanjem življenju (vplivi v okolici Soluna so razvidni že v VII. stoletju po podatkih spisa *Miracula s. Demetrii!*) in postopne jezikovne grecizacije. Ta vpliv so si ohranila tudi vnaprej (Cvijić!), politično pa so s prevlado podeželskega plemstva vpliv na podeželje izgubila in živela ob njem, včasih tudi pod njim (tj. pod oblastjo zunajmestnih velikašev). V turškem obdobju se je v tem prostoru nadaljevalo vzporedno življenje mest in podeželja brez neposrednega vpliva drugega na drugega, a vendar so bila mesta vnovič poglobitveno oporišče oblasti turške države nad balkanskimi pokrajinami. Mesta v slovanskih državah v osrednjem delu Balkanskega polotoka so bila v srednjem veku po svojih »glavarjih« (ćefalija) podrejena vladarju; njihova avtonomija je bila zelo omejena, čeprav so se vsaj v XV. stoletju začeli kazati v njej vplivi zahodnih mest (delno po posredovanju Sasov). Zahodna mesta so ostala ves čas pod oblastjo mestnih gospodov (tj. podeželja), seveda pa je imel v tem poglobitveno vlogo deželni knez, ki je postopno združeval vse večje področje in čigar pravice so postopno preraščale v oblast državne organizacije.

Ob tem razmerju velja opozoriti še na vprašanje razlik v jezikovni strukturi prebivalstva in na pomen medsebojnih migracijskih zvez v tem pogledu. Glede jezikovne strukture je splošna poteza večja ali manjša jezikovna razlika med prebivalci mest in podeželja. Pri primorskih mestih, ki so izviralna iz antike, je bila podedovana že z naselitvijo podeželja s Slovani, medtem ko so mesta vsaj v prvih stoletjih, ob zahodnem istrskem obrežju (vštevši Trst) pa še do začetka XX. stoletja romanska ali pretežno romanska, v bizantinskih sta prevladovala grški živelj in kljub uveljavljanju dvojezičnosti vsaj v nekaterih (Solun v IX. stoletju) bizan-

tinska miselnost (prim. celo Skopje v dobi Dušana Silnega!). V srbskih rudarskih mestih so vsaj del vplivnejšega prebivalstva predstavljali Sasi, poleg njih pa v posebnih »kolonijah« združeni Dubrovčani, v severozahodnem delu južnoslovenskega ozemlja Nemci in Italijani, pa tudi drugi tujci ali »gosti«.

Seveda se je to stanje že zgodaj po nastanku »mest« v gospodarskem smislu (kot naselbin trgovcev in obrtnikov) — tj. na večini južnoslovenskega prostora v XI./XII. stoletju — začelo spreminjati spricho hitrega in nepretrganega dotoka ljudi iz slovanske okolice v mesta, tako da so bila dalmatinska mesta močno poslovanjena vsaj do konca XV. stoletja, da postane ime »sasi« v Srbiji okrog 1400 le še tehnični izraz za »rudarje«, tudi za takšne s slovanskimi imeni, da dokazujejo arhivski dokumenti v italijanskih mestih, da so tudi v najpomembnejših mestih na Slovenskem pod konec srednjega veka prevladovali Slovenci in da so bili številno zastopani tudi med uglednimi trgovci (prevajanje njihovih priimkov v domači mestni pisarni pa dokazuje prav to, da so tudi v pisarni znali slovenski, medtem ko so jih v italijanskih mestih, kjer niso znali slovenski, zapisovali s slovenskimi, neprevedenimi imeni). Seveda je prihajalo v tem pogledu pozneje še do drugačnih sprememb, in to ne le v mestih pod turško oblastjo, v katere se je vzporedno z razširjanjem osmanskega cesarstva najprej usmeril precej močan tok turške migracije; tudi v slovenskih deželah se je npr. v dobi protireformacije najprej okrepila uporaba italijanskega jezika med meščanstvom, v XVIII. in začetku XIX. stol. pa se je okrepila nemščina bolj kot kdaj poprej (prav ta položaj je bil podlaga za zgodovinski »mit« o »nemškem« meščanstvu v teh deželah vse od začetka do slovenskega narodnega prebujanja v XIX. stoletju, zrušen šele ob raziskavah v italijanskih arhivih v zadnjih desetletjih). Če izvzamemo zadnje obdobje, ko so ob hitrem naraščanju mest od uveljavljanja industrijskega kapitalizma in po osvoboditvi odvisnosti gospodarstva od vodne gonilne sile naprej te razlike hitro izginjale, so ta zelo različna in pomembna vprašanja glede razmerja mest in podeželja v našem prostoru v različnem obsegu, nasploh pa gotovo še premalo obdelana.

S tem smo že pri drugem krogu, pri *izrazito gospodarski strani* razmerja med mestom in podeželjem. Vprašanja se, kot sem že omenil, začenjajo že s problemom prehrane meščanov, kar je sprožilo ali ponekod — menjava žita za sol v primorju, kjer se razširja v zaledju starih primorskih mest kraški teren

z močnejšo ovčarsko živinorejo, je moglo biti že starejše — že pospešila začetke podeželske trgovine tudi na večje razdalje. Udeležba »vlahov« pri poznejši karavanski trgovini na osrednjem Balkanskem polotoku priča pač tudi o pomenu tamkajšnje ovčarske živinoreje za te začetke, ki pa so se po nastanku rudarstva in rudarskih mest v XIII. stoletju povezali z dubrovniško trgovino v celoto in dosegli nove razsežnosti; v slovenskih predelih so bili podobni vplivi pomembni predvsem na Krasu in delno pri planinski živinoreji (potrebno sol za pridelovanje sira!), sol je bila pa že v visokem srednjem veku nujno potrebna zaradi specifičnih oblik prehrane (konserviranje svinjskega mesa, pridelovanje sira; tako suho meso kot sir sta bila pomemben del hrane v gradu in v kmečki hiši) vsaj od hitre gostitve prebivalstva v dobi intenzivne notranje kolonizacije (XII. in XIII. stoletje) naprej. Sredi XIV. stoletja v slovenskih deželah viri prvič govore o oblikah kmečke trgovine mimo mest (s posredništvom tujih trgovcev na podeželskih sejnih), vsaj v XV. stoletju pa se je razvilo to kmečko trgovanje neposredno v kmečkih rokah do tolikšne mere, da je bilo v XV. in XVI. stoletju večkrat predmet ostrih sporov pa tudi dogovorov (na Kranjskem 1492) med stanovi in predstavniki mest, po Gestrinovih ugotovitvah (nazadnje v izdaji Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, 1972) pa je po obsegu — čeprav ne po vrednosti — najbrže presegalo obseg meščanskega trgovanja na dolge razdalje.

Že razvoj prebivalstva na tleh loškega gospostva nam je pokazal moč vplivov zgodnjekapitalističnega gospodarstva na podeželje. Izhodišče in organizacijska moč zgodnjega kapitalizma je bila seveda doma pri glede kapitala močnih meščanih ali tudi posameznih graščakih (prim. Auersperge in Zrinske; delno so tudi oni meščanskega izvora, prim. Gruberje, Kislja in Moškone v XVI./XVII. stoletju, Codelija in Zoise v XVIII. stoletju). Toda pravi prostor njihove gospodarske aktivnosti je prav podeželje (mesta so šele trg za izdelke te dejavnosti). Dokler je bilo vodno (mlinsko) kolo edini znani vir močne gonilne sile, večje od človeške sile ali sile vprežne živine (gepelj), so mogla nastajati podjetja, ki so potrebovala mehanično gonilno silo (npr. fužine za mehove in velika kladiva [»norce«], papirnice, še v prvi polovici XIX. stoletja mehanične tkalnice sukna itd.), samo ob dovolj močnem in stalnem vodnem toku, tako da so ustrezne vode določale njihovo raztresenost po podeželju. Prav tako je vplivala v podobnem smislu potreba čim večje

bližine surovin (železove oziroma svinčeve rude za kovinska podjetja; kremenčevega peška in ustreznega lesa za izdelovanje pepelike pri glažutah in pod.) ter primerne gozda za kuhanje velikih količin oglja kot goriva. V dobi tovarništva in tudi še v dobi prevoznitva na boljših cestah od začetka XVIII. stoletja naprej bi ob drugačni lokaciji podjetja stroški za prevoz proizvodnje bistveno podražili (prim. ugotovitev J. Šorna, ZČ 18, 1964, 28, da je pokazal preskus uporabe premoga v Ruardovi fužini na Savi pri Jesenicah 1796 nerentabilnost prav zaradi stroškov prevoza: v fužinarjevem lastnem rudniku v Zagorju izkopani premog se je s prevozom na Jesenice podražil na trikrat višjo ceno, kot bi jo imel v Ljubljani ter na desetkratno ceno v Zagorju). Prav tako so se mogli trgovci-založniki in pozneje tudi manufakturisti pri organizaciji zunanjega dela (npr. za predenje niti) izogniti cehovskim omejitvam obrtnega dela le z organizacijo tega dela na deželi, z uporabo kajžarske delovne sile zunaj mest.

Zaradi vsega tega je do srede XIX. stoletja opazen širok učinek zgodnjega kapitalizma v mestu predvsem z nastajanjem številčno ozke, pa zelo pomembne skupine kapitalističnih trgovcev in podjetnikov kot organizatorjev novega gospodarskega razvoja ter (razen v Trstu spričo njegovega specifičnega položaja) sorazmerno precej počasnejšega naraščanja industrijskega delavstva, medtem ko je bilo gospodarsko življenje v mestih kot celota na ozemlju francoskih »Ilirskih provinc« do 1809, drugod v deželah habsburške monarhije pa do 1848 ujeto še daleč v pretežni meri v fevdalni privilegijalni okvir in so mestni organi do 1848 branili vsaj posamezne poteze takšne ureditve svojega gospodarstva. Široki učinki tega gospodarstva pa so se kazali zelo močno v marsikaterih podeželskih predelih (B. Grafenauer, Enciklopedija Jugoslavije 7, 1968, 353—363 in tam navedena literatura). V zadnjih desetletjih je bil ta razvoj precej obravnavan, čeprav podrobno le parcialno (po podjetjih ali kvečjemu po panogah), vendar so že te raziskave pokazale izreden pomen vseh teh dejavnikov v razvoju vpliva zgodnjekapitalističnega podjetništva na podeželje.

Pogoji za koncentracijo neagrarnega gospodarstva v obliki kapitalističnih industrijskih podjetij so se izoblikovali pri nas postopno v teku XIX. stoletja, najprej v slovenskih deželah (po postopnem pripravljanju v prvi polovici XIX. stoletja z gospodarskim prelomom sredi stoletja), drugod postopno nekaj kasneje. Bistvo tega preloma je z ene strani v koncu neposredne odvisnosti od vodne sile

s pomočjo parnega stroja (in v XX. stoletju s pomočjo motorjev na notranje izgorevanje ter z uveljavljanjem električne energije), s čimer se je vzporedno širila tudi mehanizacija delovnih postopkov z novimi železnimi stroji, z druge strani pa v bistveni pomenitvi prometnih stroškov z gradnjo železnic. Šele s tem se je začelo pravo industrijsko obdobje s koncentracijo podjetij v pomembnih središčih, s hitrim naraščanjem mest in s propadanjem starih, prometu odmaknjenih podeželskih podjetij. S tem so postala mesta prava središča, ki so vse močnejše obvladovala širše in neposredno vplivala na ožje okoliško podeželje, ne le z vplivom mestnega živilskega trga na relativno bližnjo okolico, marveč tudi z zaposlovanjem vse večje množine delavcev, ki so z doma vsak dan hodili na delo in se zopet vračali. Ta oblika dnevne migracije je ob železnicah in cestah (sposobnih za kolezarski promet) širila delavski sloj precej daleč v podeželje in tako spreminjala strukturo vaškega prebivalstva. S tem se je neposredno in posredno hitro razvijala urbanizacija podeželja zlasti v našem stoletju (ne le glede zaposlitve, marveč tudi glede mestnega načina življenja — prim. zamenjavo črne kuhinje s štedilniško, pregrajevanje kmečkih hiš z odpiranjem večjih oken, širjenje individualnih stanovanjskih hiš predmestnega tipa itd.), še posebej po drugi svetovni vojni v zvezi z elektrifikacijo podeželja in hitrega razvoja avtomobilizma v osebnem in tovornem prometu, tako da v nekaterih delih podeželja glede individualnega načina življenja že izginja vsaka razlika z mestom.

V tretjem problemskem krogu združujem vprašanja *političnih razmerij* mesta in podeželja. Ta vprašanja so bila — že glede na usmerjenost našega zgodovinopisja v preteklosti — sorazmerno največ obravnavana in so še najbolj jasna. Do XV. stoletja je bilo težišče politične oblasti le izjemno v mestu (prim. Dubrovnik, v manjši meri zlasti še v nekaterih primorskih mestih), pretežno pa je bil sedež oblasti v večjih in manjših merilih grad, se pravi predstavnik podeželja. Ostanke teh struktur so živeli do XIX. stoletja (na ozemlju pod oblastjo Turčije do začetka XX. stoletja, svojevrsten ostanek pa je pomenilo tudi nesorazmerno močno zastopstvo veleposestniških kurij v avstro-ogrskih deželah do leta 1918), vendar v veliko bolj kompleksnih strukturah državne organizacije, katerih uradi (čeprav ne z »meščanskim« značajem) so imeli svoj sedež v mestih, prav tako kot sedeži uprave fevdalnih deželnih stanov. Mesta in meščani so bili v teh strukturah le

zelo slabo zastopani (ponekod sploh ne), tako da so živela mesta v tem pogledu še vedno svoje življenje s posebnimi načini večje ali manjše samouprave, ločeno od podeželja, ki je bilo v rokah fevdalnih zemljiških gospodarstev; ponekod se je izrazilo to tudi v povečanju jezikovnih razlik med mestom in podeželjem prav v XVIII. stoletju.

V XIX. in XX. stoletju pa se je uveljavljal vzporedno z nastajanjem modernega meščanstva in od zadnjih desetletij XIX. stoletja naprej politično organiziranega delavstva vse močnejši vpliv mesta v celotni strukturi političnega življenja. Hitro naraščanje mestnega prebivalstva je občutno premikalo razmerje med podeželjem in mestom v korist drugega, čeprav pri nas v tem pogledu še nikjer ni prišlo do absolutne prevlade mesta (najznačilnejši — čeprav v jugoslovanskih pokrajinah izjemni — primer je pač Trst s Primorjem (brez Reke!), kjer je zrasel delež mestnega prebivalstva do slovenske etnične meje proti Italijanom (oziroma do avstrijske državne meje proti Beneški Sloveniji) od okrog 10 % v začetku XVIII. stoletja na 29,7 % leta 1846 in na 41,3 % leta 1910).

Z demokracijo političnega življenja in širjenjem volilne pravice od srede XIX. stoletja naprej se je poleg tega še posebej odpiralo več možnosti za oblikovanje in uveljavljanje politične volje prav v teh vedno bolj naraščajočih mestnih aglomeracijah prebivalstva. Hitro naraščanje prebivalstva mest, ki je bilo mogoče le ob močnem dotoku ljudi s podeželja v mesta, je prav v tem obdobju doseglo postopno zlivanje mest s podeželjem in potisnilo jezikovno različnost le v skromne ostanke; ta jezikovno-narodna osvojitvev mest je zadnja pomembna zmaga podeželja nad mestom. Proces je značilen tudi povsod drugod v vzhodni Evropi, čeprav je potekal različno hitro, tako tudi pri nas (najhitreje je bil dokončan v Srbiji in na Hrvaškem, z večjo zakasnitvijo v Makedoniji in na slovenskem Štajerskem, zlasti pa v Istri; na Koroškem je bil zaradi germanizacijskega pritiska ustavljen že v drugi polovici XIX. stoletja in je ostal v svoji začetni fazi, v Trstu je bil razvoj v to smer presekan leta 1918 z novimi političnimi strukturami; ostanke prejšnje strukture so bili vidni v nemški manjšini v štajerskih mestih do 1945, v Makedoniji so vidni v turški manjšini do danes, prav tako tudi v italijanski manjšini v istrskih mestih).

V vseh drugih pogledih pa sta novo, jezikovno in narodno s podeželjem združeno mesto in meščanstvo v političnem življenju prev-

ladala. Sem spada že nacionalno prebujanje s širokim uveljavljanjem nacionalne zavesti med ljudstvom, kajti ta proces ima prav meščanstvo za svojega družbenega nosilca. Politična premoč mesta se je uveljavljala (razen v Srbiji od 1858 naprej) tudi z volilnimi sistemi, ki so dajali meščanstvu sorazmerno večje zastopstvo kot kmečkemu prebivalstvu. Pa tudi po uveljavljanju splošne in enake volilne pravice v XX. stoletju je imelo meščanstvo sorazmerno več možnosti vplivanja na politično življenje (tudi v okviru agrar-

nih strank, ki so dobile v svojem vrhu vsaj v stari Jugoslaviji buržoazni značaj).

Gospodarsko podrejanje podeželja interesom kapitalističnega gospodarstva je razširilo iz mesta tudi v podeželje temeljno razredno delitev kapitalističnega obdobja in z njo zvezani razredni boj. Svojo zgodovinsko potrditev je našlo to združenje mesta in podeželja tudi v narodno-osvobodilnem boju naših narodov, v katerem so delavci in kmetje skupno izbojevali poleg narodne osvoboditve tudi socialistično družbeno ureditev.

